Tüskés Gábor

Bayle *Dictionnaire*-jének Gottsched-féle kiadásáról

ORCID: 0000-0002-0177-1355

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.9

The German Bayle edition, its context and afterlife, is a small-scale illustration of the transformation of the encyclopedia genre in the second half of the 18th century. Gottsched elevated the genre to the field of literary criticism and polemics to a greater extent than ever before, using it to assert his poetic principles, aesthetic conception, and views on German literature. The German edition largely retained the structure of the original work, the anti-prejudicial and anti-dogmatic nature of the articles as well as their subversive character, and it anticipated the free expression of opinion of the editors and authors of the *Encyclopédie*. The additional notes have increased the critical potential of the articles, while often containing biased, erroneous, and sometimes absurd opinions. The edition marks the process during which translations, revisions, improved and reduced versions of the *Dictionnaire* proliferated, and the number of dictionnaires, *Wörterbuchs and lexicons* multiplied from the 1750s onwards. Various types and subtypes emerged, and the genre began to shift towards specialized lexicons and universal encyclopedias that focused on subject knowledge and were free from polemics.

Keywords: lexicography, learning transfer, poetics, language concept, patriotism

Kulcsszavak: lexikográfia, tudásközvetítés, poétika, nyelvszemlélet, patriotizmus

A nemzetközi Bayle-kutatás megegyezni látszik abban, hogy a *Dictionnaire historique et critique* (1697) egyedi módon kombinálja a szaklexikon és az enciklopédia műfajait, és – mai szemmel nézve – egy sajátos anti-enciklopédiának tekinthető.[1] Töretlen aktualitását számos új kiadás, kiegészítés, utánnyomás, fordítás, folytatás és adaptáció, a hivatkozások, állásfoglalások, elemzések és kritikák rendkívüli mennyisége tanúsítja. A Diderot-féle *Encyclopédie* (1751–1765) keletkezése és az enciklopédia műfaj XVIII. századi története nem érthető meg a *Dictionnaire* és hatástörténete nélkül. Van olyan felfogás, amely szerint az *Encyclopédie* bizonyos értelemben válasz volt a XVIII. század első felének „Bayle-traumájá"-ra.[2] A hatástörténet *Encyclopédie*-t megelőző szakaszához tartozik a *Dic-*

[1] Lorenzo Bianchi: „Bayle et l'encyclopédisme. À l'origine du Dictionnaire historique et critique". *Libertinage et philosophie à l'époque classique (XVIe–XVIIIe siècle)*, Bayle, les droits de la conscience errante, 21. sz. 2024., 155–173.

[2] Andreas Urs Sommer: „Triumph der Episode über die Universalhistorie? Pierre Bayles Geschichtsverflüssigungen". *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte,* 52. évf., 2001. 1–39, itt: 8–9.

tionnaire Johann Christoph Gottsched által sajtó alá rendezett első teljes német nyelvű kiadása.

Míg a tudás összességét jelölő kora újkori fogalmak többsége, mint például a *Polyhistorie*, a *Polymathie* és a *Pansophie*, ma már magyarázatot igényel, az enciklopédia ma is használt terminus. A XVI–XVIII. században a kifejezés több, a kor tudományos és művelődési programjához kapcsolódó, eltérő jelentésárnyalattal rendelkezett, melyekhez viszonyítva a mai fogalomhasználat jelentős egyszerűsödést mutat. Az enciklopédia a kora újkorban egy nagyhatású műfajegyüttes, a tudományos gondolkodás, a tudós technikák és módszerek lenyomata, melyben különféle hagyományvonalak, diskurzusok és műfajok találkoztak.[3] A *dictionnaire* a XVII. század végén önálló műfajjá vált, melynek fő sajátossága, hogy mellőzi a tartalom hierarchikus, kronologikus vagy logikai rendbe szervezését. A XVIII. század folyamán végbement a forma nagymértékű differenciálódása. Az ide tartozó művek száma az 1730-as évektől ugrásszerűen emelkedni kezdett, vita bontakozott ki a műfaj mibenlétéről és szerepéről, 1750–1770 között a lexikográfiai munkák száma megnégyszereződött.[4] A vitában Gottsched is részt vett: az irodalom- és művészetelméleti nézeteit összegző, általa összeállított lexikon előszavában állást foglalt a műfaj felvilágosító szerepe mellett.[5]

Német nyelvterületen az enciklopédia-gondolat szorosan összefonódott a *historia litterariát* érintő törekvésekkel. A leibnizi enciklopédia-modell három tudásrendezési paradigmát egyesített: 1) a teljes tudásanyag módszeres elrendezését; 2) a betűrendes *dictionnaire*-formát; 3) a történeti-erkölcsfilozófiai kompendiumot.[6] Egy, a hagyatékában fennmaradt kéziratban Leibniz bírálta Bayle 1692-es enciklopédia-tervezetét és az ebből kinőtt *Dictionnaire*-t, mondván, a tévedések tárgyalása túl részletes, a tematika túl tág, és hiányzik az áttekinthető elrendezés.[7] A leibnizi modell redukálásához a XVIII. század során a francia *Encyclopédie* is hozzájárult.[8]

[3] Arno Seifert: „Der enzyklopädische Gedanke von der Renaissance bis zu Leibniz". In: *Leibniz et la Renaissance.* Studia Leibnitiana, Supplementa 23. Szerk. Albert Heinekamp, Wiesbaden, Franz Steiner, 1983. 113–124.

[4] Eva Rothenberger: *Pierre Bayle et le Dictionnaire historique et critique. Scepticisme moderne et historiographie polémique.* Thèse en cotutelle en vue de l'obtention du Doctorat en Lettres. [S. l.], Universität Augsburg – Université de Lorraine, 2018, 43. Az értekezés nyomtatott kiadása: *Scepticisme moderne et historiographie polémique dans le Dictionnaire historique et critique de Pierre Bayle. Une question de forme*. Études littéraires françaises, 80. Tübingen, Gunter Narr, 2022.

[5] *Handlexicon oder Kurzgefaßtes Wörterbuch der schönen Wissenschaften und freyen Künste*. Leipzig, Fritsch, 1760.

[6] Seifert, i. m., 116.

[7] *Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz.* Szerk. Carl Immanuel Gerhardt, 6. köt., Berlin, Weidmann, 1885. 16–20. Vö. Sebastian Neumeister: „Unordnung als Methode. Pierre Bayles Platz in der Geschichte der Enzyklopädie". In: *Enzyklopädien der Frühen Neuzeit. Beiträge zu ihrer Erforschung*. Szerk. Franz M. Eybl – Wolfgang Harms – Hans-Henrik Krummacher – Werner Welzig, Tübingen, Niemeyer, 1995. 188–199, itt: 191–194.

[8] Seifert, i. m., 114–115.

A Gottsched-féle kiadás előzményei, keletkezése és közreműködői

Bayle csupán szórványos német kapcsolatokkal rendelkezett. Levelezett néhány német tudóssal, köztük Leibniz-cel, a Hollandiában peregrináló német diákok révén tájékozódni tudott az ottani egyetemi viszonyokról és kiadványokról.[9] Christian Thomasius elküldte neki az *Observationes selectae ad rem litterariam spectantes* (1700–1705) néhány kötetét, ezek egyik közleményére Bayle reflektált a *Dictionnaire* második kiadásában. A „Spinoza" szócikkben Bayle felhasználta Jacob Thomasius egyik munkáját és a Sebastian Kortholttól kapott adatokat. Christian Thomasius és Johann Franz Budde egyik hallei tanítványa, Gottlieb Stolle, később a politika rendes professzora a jénai egyetemen, egy hollandiai tanulmányút keretében 1703. augusztus 6-án felkereste Bayle-t Rotterdamban, és beszélgetett vele, amiről részletes feljegyzést készített.[10] Christian Thomasiust az Amsterdamban kiadott Bibliothèque Germanique (1720–1741) hasábjain „le Bayle de l'Allemagne"-nak nevezték, Thomasius tanítványát, a polihisztor Nicolaus Hieronymus Gundlingot, aki a saját koráig jelentősen kiegészítette, többszörösére bővítette és németre fordította Christoph August Heumann *historia litteraria*-tankönyvét, Heinrich Oelven (1657-1716) bíráló értelemben a „der teutsche Bayle" címmel illette.[11] Gottfried Arnold 1699/1700-ban megjelent egyház- és eretnekségtörténete a történelem és a történetírás kritikai szemléletének tekintetében párhuzamba állítható a *Dictionnaire*-rel.[12] A személyes kapcsolatok szórványosságától függetlenül a német felvilágosodás Bayle-recepciója igen jelentős volt, Gottsched kiadása is e folyamatba illeszkedik.[13] A kiadást ösztönözte a XVIII. századi német könyvkiadás legjelentősebb enciklopédikus vállalkozása, a Johann Heinrich Zedler lipcsei könyvkiadó által 1732-ben kezdeményezett

[9] Martin Mulsow: „Einige Bemerkungen zu Pierre Bayles Beziehungen nach Deutschland. Mit einem Anhang: Ein unveröffentlichtes Gespräch mit Bayle". In: *Die Philosophie in Pierre Bayles „Dictionnaire historique et critique"*. Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch zur Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte 16. Szerk. Lothar Kreimendahl, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2004. 233–241.

[10] Mulsow, i. m., 238–241.

[11] Christoph August Heumann: *Conspectus Reipublicae litterariae sive via ad historiam litterariam iuventuti studiosae aperta* […]. 3. kiad. Hannover, Foerster, 1733; Nicolaus Hieronymus Gundling: *Vollständige Historie der Gelahrheit* […]. 4 köt., Frankfurt/M. – Leipzig, Spring, 1734–1736. Vö. Mulsow, i. m., 233, 3. jegyz. további szakirodalommal.

[12] Gottfried Arnold: *Unparteyische Kirchen- und Ketzerhistorie*. 4 köt., Frankfurt/M., Thomas Fritsch, 1699–1700. Vö. Wilhelm Kühlmann: „Geschichtsrevision und Radikalismus. Zum ambivalenten Profil Gottfried Arnolds". In: Uő.: *Gelehrtenkultur und Spiritualismus.* 3. köt., Heidelberg, Mattes, 2016. 401–417.

[13] Gerhard Sauder: „Bayle-Rezeption in der deutschen Aufklärung". *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 49. évf., 1975. 83–104. A magyarországi Bayle-recepcióhoz ld. Vassányi Miklós: „Pierre Bayle hatása a görög filozófiát jegyzetelő Kölcseyre". *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103. évf., 1–2. sz., 1999. 83–89; Granasztói Olga: *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*. Budapest, OSZK – Universitas, 2009; Péter Balázs: „Deistarum Hercules protestans. La réception de Bayle dans la Hongrie du XVIIIe siècle". *Libertinage et philosophie au XVIIe siècle,* L'Equivoque blasphématoire, 13. évf., 2012. 179–192. Vö. Muzsi Piroska: *Adalékok Pierre Bayle hatásához Voltaire-re.* Hódmezővásárhely, Erdei Nyomda, 1928.

lexikon. A 68 kötet, amely a kor teljes tudásanyagát kívánta bemutatni, a XVII. századi polihistorizmus összegzése és végkifejlete.[14]

A *Dictionnaire* német fordítása 1741–1744 között jelent meg a lipcsei Breitkopf kiadónál Gottsched sajtó alá rendezésében, négy fólió kötetben. Évente egy-egy kötet látott napvilágot.[15] A német kiadás időben szorosan követte az angol fordítást, és megelőzte Chaufepié, Marchand, de Marsy és mások átdolgozásait. Gottsched munkáinak többségét Breitkopf adta ki, a Gottsched-házaspár az ő házában lakott. Az első kötet az A-tól B-ig, a második a C-től J-ig, a harmadik a K-tól P-ig, a negyedik a Q-tól Z-ig terjedő szócikkeket tartalmazza.[16] Az első kötet rézmetszetű címlapelőzékén Bayle félalakos portréja látható.[17] Gottsched nem írt új szócikkeket; a szócikkek száma a négy kötetben lényegében azonos a végső francia változat szócikkeinek számával. A lapszéli utalások hiányoznak, de a szerkezet és tipográfia megegyezik a korábbi francia kiadásokéval.

Gottsched mind a négy kötethez külön előszót írt. Az első kötetben az előszót megelőzi a sajtó alá rendező ajánlása Johann Adolph szász fejedelemhez. Az előszó után a kötet közli Bayle előszavait az első és a második kiadáshoz, majd közreadja a negyedik és ötödik kiadás előszavait. Ezt követi Pierre Des Maizeaux részletes Bayle-életrajza,[18] Bayle életrajzi kronológiája, a párizsi rendőrfőnök Bayle *Critique générale de l'Histoire du Calvinisme de M Maimbourg* (1682) című művét betiltó rendelete és a rotterdami egyházi bíróság aktái a *Dictionnaire*-rel kapcsolatban 1697/98-ban végzett vizsgálatról, kiegészítve a munka új kiadásában elrendelt javításokkal.

A negyedik kötet függelékének elején megtalálható Bayle öt értekezése a szótárral kapcsolatban, beleértve az 1692-es tervezetet.[19] Ezt követi a második kiadásban megjelent négy ún. magyarázat (*éclaircissement*),[20] Bayle válaszai Renaudot abbé és a rotterdami konzisztórium szótárt érintő bírálataira[21] és a megjegyzések Moréri szótárának 1704-es és 1725-ös új kiadásairól.[22] A függelék

[14] *Grosses vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschafften und Künste* […]. 68 köt. Leipzig – Halle, Zedler, 1732–1754.

[15] *Herrn Peter Baylens weyland Professors der Philosophie und Historie zu Rotterdam, Historisches und Critisches Wörterbuch, nach der neuesten Auflage von 1740 ins Deutsche übersetzt; auch mit einer Vorrede und verschiedenen Anmerkungen sonderlich bey anstößigen Stellen versehen* […]. 4 köt., Leipzig, Breitkopf, 1741–1744. URL: https://opendata.uni-halle.de//handle/1981185920/ (Hozzáférés: 2025. 04.17.) Hasonmás kiadás: Hildesheim, Olms, 1997. Rövidített hivatkozás a műre a továbbiakban: G plusz kötet- és lapszám.

[16] Breitkopf már 1740-ben hirdette a kiadást, és előfizetőket gyűjtött egy birodalmi tallér előfizetési díjjal. *Leipziger Zeitungen*, 1740. 334.

[17] A metszet szignálása: „J. M. Bernigeroth sc. Lipsiae 1741." A portré alatti felirat: „Baelius hic ille est, cuius dum scripta vigebunt, / Lis erit, oblectent, erudiantne magis? / de la Monnoye." (A De La Monnoye idézet magyarul: „Ez az a Baelius, akinek írásai, amíg fennmaradnak, vitát fognak kelteni, hogy vajon inkább szórakoztatnak-e, vagy inkább tanítanak.")

[18] Az életrajz az 1730-as kiadásban jelent meg először, és olvasható az 1740-es kiadásban is.

[19] G IV, 579–625.

[20] G IV, 626–661. Vö. *Les Éclaircissements de Pierre Bayle*. Kiad. Hubert Bost – Antony McKenna, Paris, H. Champion, 2010.

[21] G IV, 662–669, 670–671.

[22] G IV, 672–676.

tartalmazza a *Dictionnaire* párizsi könyvkereskedők számára készült 1734-es kiadásának előszavát[23] és további megjegyzéseket a Moréri-féle szótár 1704-es kiadásának némely szócikkéhez.[24] A függelék további részében Gottsched kiadta Leibniz *Causa Dei adserta per iustitiam eius* című írását és válaszát a *Dictionnaire* új kiadásaiban a „Rorarius" szócikkben kifejtett megfontolásokra a prestabilizált harmónia kérdéséről,[25] újra megjelentette a leibnizi *Theodicée*-n alapuló lipcsei habilitációs értekezését (*Hamartigenia*, 1724) a rossz eredetének problémájáról,[26] és kiadta a lipcsei Deutsche Gesellschaft előtt 1730-ban mondott három beszédét.[27] A kötetet a szócikkek jegyzéke és részletes tárgymutató zárja. A keretszövegek száma és terjedelme jelzi, Gottsched és a kiadó törekedett alaposan körülbástyázni a vállalkozást, és ezzel megelőzni az esetleges támadásokat. A német *Dictionnaire*-kiadás nem volt teljesen előzmények nélküli: Georg Friedrich Schmidt 1732-ben elkészítette és kiadta az „Erasme", „Calvin" és „Bellarmino" szócikkek fordítását.[28]

A megjelenéskor Gottsched a lipcsei egyetem professzora, a racionalista költészet- és művészetelmélet neves képviselője. A *Der Biedermann* (1727-1729) című, általa kiadott morális hetilap fiktív szerzője többször idézi Bayle-t, „másik Bayle"-nek („andere Bayle") nevezi magát, és kiáll a filozófus mellett.[29] Tudósként Gottsched kezdetben a polihistorikus enciklopédizmus szellemében dolgozott, amennyiben kritikailag felülvizsgálta, a wolffi elvek mentén rendszerezte és az ember tökéletesítésének céljához rendelte az irodalmi hagyomány rétegeit.[30]

A *Dictionnaire*-kiadás első és negyedik kötetének címlapján Bayle neve mellett egyedül Gottsched jelenik meg, fordítóként, az előszavak és a jegyzetek szerzőjeként. A második és harmadik kötet címlapján a jegyzetekkel kapcsolatban szerepel Mathurin Veyssière de La Croze francia orientalista, berlini udvari könyvtáros neve,[31] a harmadik kötet címlapján feltűnik Leibniz neve is. Leibniz 1716-ban, La Croze 1739-ben hunyt el, ők tehát nem tekinthetők a kiadás közvetlen munkatársainak. A címlapok jelzik, hogy a fordítás alapjául a *Dictionnaire* legújabb, 1740-ben megjelent (az 1730-as ötödik kiadás alapján készült nyolcadik) kiadása szolgált, és a jegyzetek a mű „megütközést keltő" részeihez („sonderlich

[23] G IV, 677–678.
[24] G IV, 679–700.
[25] G IV, 701–713.
[26] G IV, 714–719.
[27] „Drey kleine Reden, zur Vertheidigung Gottes und des menschlichen Geschlechts, im 1730-sten Jahre […]". G IV, 720–727. Vö. Gustav Waniek: *Gottsched und die deutsche Literatur seiner Zeit*. Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1897. 28, 97. 2. jegyz.
[28] *Die von dem klugen und gelehrten Herrn Peter Bayle Verfertigte so angenehm als gründliche Lebens-Beschreibung Dreyer Merckwürdiger und gelehrter Männer I. Desiderii Erasmi, II. Ioannis Calvini, III. Rob. Bellarmini*. Hannover, Förster, 1732.
[29] Gabriele Ball: „Zeitschriften". In: *Gottsched-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Szerk. Sebastian Meixner – Carolin Rocks, Stuttgart, J. B. Metzler, 2023. 309–328, itt: 318.
[30] Wilhelm Kühlmann: „Frühaufklärung und Barock. Traditionsbruch – Rückgriff – Kontinuität". In: *Gelehrtenkultur und Spiritualismus*. Uő., 3. köt., Heidelberg, Mattes, 2016. 439–463, itt: 441.
[31] A hugenotta La Croze nyelvészeti munkái mellett több könyvet adott ki különféle történeti, vallás- és irodalomtörténeti témákban, francia és latin nyelven. Chaufepié említett *Dictionnaire*-átdolgozásában külön szócikk foglalkozik a munkásságával.

bey anstösslichen Stellen") kapcsolódnak elsősorban. Az első kötet előszava az 1741. évi lipcsei húsvéti vásár idején kelt, a negyedik kötet előszavának dátuma 1744. március 31.

Az első kötet előszavában Gottsched méltatja Bayle munkásságát, nyíltan kifejezi tiszteletét enciklopédikus tudása, intellektuális nyitottsága és gondolkodásának radikalitása előtt, ugyanakkor megemlíti idegen nyelvismeretének hiányosságait. Kijelenti, a fordítás nem az ő munkája, annak gondolata nem tőle származott, a fordító és a munkatársak nevét azonban elhallgatja, és csupán a negyedik kötet előszavában nevezi meg. Közli, kétszer végigolvasta és javította a kéziratot és a korrektúrát, utal a saját jegyzeteire, egyben mentegeti a fordítás és a jegyzetek esetleges hiányosságait. Elismeri, tisztában van a fordítás hiányosságaival és egyenetlenségével, amit a fordítók különbözőségének tulajdonít elsősorban. Végül tájékoztat, hogy La Croze saját *Dictionnaire*-példányába írt lapszéli megjegyzéseit késve kapta meg, ezeket a következő kötetben közli, a *Bibliothèque française*-ban egy ismeretlen által közreadott megjegyzésekkel együtt. La Croze megjegyzései az első és második kötetben függelékben, a harmadik és negyedik kötetben a szövegbe illesztve találhatók.

A második kötet előszavában Gottsched részletesen foglalkozik az első kötetet ért bírálatokkal, ismét mentegeti a fordítás és a nyomtatás hiányosságait, és igyekszik csökkenteni a saját felelősségét. Lendületes retorikával, hosszan védi a munkát, osztályozza annak ellenzőit, és kijelenti, sem a vallásnak, sem a tudományosságnak, sem a galantériának nincs oka elítélni „a mi német Bayle-ünket".[32] A harmadik kötet előszavának fő témája Leibniz Bayle-kritikája és az ezzel kapcsolatos reflexiók. Gottsched jelzi, a jegyzetekbe számos részt beillesztett a *Théodicée* szövegéből, és utal a mű készülő német fordítására.

A negyedik kötet előszavában először a saját jegyzeteivel foglalkozik, és közli, egy részüket tizenöt-húsz éve írta. A jegyzetekből külön tanulmányt akart készíteni, ami azonban különböző okok miatt elmaradt, ezért itt adja közre őket. A megjegyzéssel elárulja, hogy már jóval előbb behatóan foglalkozott a *Dictionnaire*-rel. Bár közvetlen bizonyíték nincs rá, nem zárható ki a lehetőség, hogy az első kötet előszavának állításával ellentétben a kiadást maga kezdeményezte. Utal arra, hogy a fólió formátumot ő javasolta a kiadónak, mivel a kötetek nagy száma jelentősen megnehezítette volna a használatot. Újra védekezik: átveszi és Bayle ellen fordítja a drezdai főkonzisztórium vele szemben megfogalmazott vádjait a mű veszélyességéről és káros hatásáról „a hit igazságára nézve".[33] Elhárítja magától a fordítás kezdeményezésének szerepét, kijelenti, nem barátja és védője Bayle különös tételeinek, és a vallás védőjeként állítja be magát. Az azonban, hogy „a hit igazságá"-n Gottsched nem a keresztény, hanem a természetes vallást értette, rejtve marad.

Feltehetően taktikai okokból Gottsched itt közli, hogy a fordítás gondolata és első tervezete a lipcsei „Königslöwen úrtól", azaz a jogi végzettségű Paul Gottfried

[32] „daß weder die Religion, noch die Gelehrsamkeit, noch die Galanterie Ursache haben, wider unsern deutschen Bayle ein Verdammungsurtheil abzufassen". Második kötet előszava, G II, [1]v.
[33] „Vorrede zum vierten und letzten Theile des Baylischen Wörterbuchs". G IV, 2r–[4]v.

von Königslöwtől (1684–1754) származott. Ő maga akkor kapcsolódott be a munkába, amikor a kiadó már megegyezett a fordítóval, és Königslöw a mű nagy részét lefordította.[34] Megnevezi a többi munkatársat: az első köteten a fordító és Johann Joachim Schwabe mellett Johann Christian Müller, schönburgi lelkész és Hero Anton Ibbeken, Gottsched egyik hallgatója dolgozott. Az első kötetben egy metafizikai témával kapcsolatos, hosszabb szócikket Gottsched maga fordított, ezt azonban nem nevezi meg. A munka vége felé Christian Fürchtegott Gellert és Carl Christian Gärtner is segítettek, a név- és tárgymutatót az utóbbi készítette. Schwabe fordította a *Bibliothèque française* jegyzeteit, míg Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, a kiadó alapítójának fia La Croze megjegyzéseit ültette át. Kijelenti, a szótár németsége nem szolgálhat mintául a német anyanyelvűek számára. A hibákat itt az idézett szerzők nagy számával, a tárgyalt tudományterületek sokféleségével, az ófrancia idézetek sokaságával és a francia írásmódhoz való túlzott ragaszkodással mentegeti. Hozzáteszi, Bayle nem volt nagy stílusművész, írásmódja nem egyenletes, és nem egyforma erudícióval dolgozott. Igyekszik bizonyítani, a fordítás azért egyenetlen, mert a fordító túlzottan ragaszkodott az eredetihez, noha tisztában kellett lennie azzal, hogy jórészt a fordító stílusérzékének hiánya és a német tudományos nyelv fejletlensége okozta a közepes minőséget.

A korrektúrákat végző Schwabe mellett Gottsched külön kiemeli felesége folyamatos támogatását, aki felolvasta neki az egész német fordítást, a lapszélre írta a szükséges javításokat, és részt vett a második korrektúra munkálataiban. Ellenőrizte az Amyot Plutarkhosz-fordításából származó idézeteket a latin fordítás alapján, és pótolta a német fordítás hiányait. Ezen kívül több fordítást készített franciából, Leibniz, Des Barreaux és Deshoulières munkáiból.[35] Mindez mutatja, ugyanúgy, mint Bayle-nél,[36] Gottsched mögött is egy munkacsoport állt.

Ismert, hogy Luise Gottsched aktívan részt vett férje irodalmi és tudományos vállalkozásaiban; kettejük irodalmi tevékenysége szoros kölcsönhatásban áll egymással. Luise még jóval a házasságkötés előtt, 1732. június 28-án Gottschedhoz írt levelében említi Bayle szótárának használatát.[37] A közös munkák mellett önálló fordítói és drámaírói tevékenységet végzett, darabjaiban új módon ábrázolta az érzelmeket, és ezzel hozzájárult a német vígjáték megszületéséhez. Túlnyomórészt franciából fordított, többek között Anne Thérèse de Lambert, Madame de Gomez, Molière, Charles Dufresnoy, Marie Anne Barbier, Voltaire,

[34] G IV, 3r–3v.

[35] Felesége részvételéről a munkában Gottsched másutt is megemlékezett: „Fortgesetzte Nachricht von des Verfassers eignen Schriften bis zum 1745sten Jahre". In: Johann Christoph Gottsched: *Ausgewählte Werke*. Kiad. Joachim Birke – Philip M. Mitchell, 12 köt., Berlin, 1968–1995. 5/2. köt., 3–66, itt: 57–59.

[36] Antony McKenna: „Du dictionnaire biographique à l'histoire critique. Le travail d'équipe dans le *Dictionnaire historique et critique* de Pierre Bayle". In: *Usages des vies*. Szerk. Sarah Mombert – Michèle Rosellini, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2012. 63–77.

[37] Luise Gottsched: *„mit der Feder in der Hand". Briefe aus den Jahren 1730–1762*. Kiad. Inka Kording, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999. 31.

Destouches és Madame Graffigny műveit, köztük színdarabokat.[38] Részt vett Addison és Steele két hetilapja, a *Spectator* és a *Guardian* fordításában, lefordította Pope *The Rape of the Lock* című epikus költeményét. A *Die Pietisterey im Fischbeinrocke* (1736) című vígjátéka, melyben Guillaume-Hyacinthe Bougeant *La Femme Docteur* (1730) című antijanzenista drámáját dolgozta át, a francia–német kulturális transzfer különleges példája. A hamis pietista jámborságot bíráló, szatirikus darab nagy feltűnést keltett; I. Frigyes Vilmos „istentelen gúnyirat"-nak (*abominable Pasquille*) nevezte, terjesztését több helyen igyekeztek megakadályozni.[39] A felesége verseinek posztumusz kiadásához írt életrajzban Gottsched megemlíti, hogy a *Dictionnaire* német kiadásának negyedik kötete számára a „Rorarius" szócikkben ő fordította Leibniz válaszát Bayle ellenvetéseire és a kötet végén Leibniz egy másik válaszát Bayle-nek. Ugyanitt hangsúlyozza, valószínűleg felesége az egyetlen nő a világon, aki háromszor végigolvasta a szótárt.[40] Ez volt Gottsched és felesége egyik legterjedelmesebb közös munkája.[41]

A másik fontos munkatárs, Joachim Schwabe sokoldalú fordító, szerkesztő, publicista, később a lipcsei egyetemi könyvtár őre, aki fordításaival és átdolgozásaival hatékonyan támogatta Gottsched irodalmi és színházi programját. 1747-ben újra kiadta az első német *historia litterariá*t, Daniel Georg Morhof nagyhatású *Polyhistor*át (1688).[42] A munkatársak közül Gellert később a XVIII. század egyik legtöbbet olvasott német írójává vált, Gärtner főként kritikusként és szerkesztőként dolgozott.

A Gottsched-életműben további példák is vannak mások által felvetett vagy másoknak tulajdonított ötletek megvalósítására. A *Wörterbuch* munkálataival egy időben ő irányította Bayle *Pensées diverses sur la comète* (1682) és Leibniz

[38] Jürgen von Stackelberg: „Das Gespenst mit der Trommel. Addison – Destouches – die Gottschedin". In: Uő.: *Übersetzungen aus zweiter Hand. Rezeptionsvorgänge in der europäischen Literatur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Berlin/New York, De Gruyter, 1984. 125–143.

[39] Wolfgang F. Bender: „Luise Gottsched". In: *Literaturlexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. Szerk. Walther Killy, 4. köt., Gütersloh/München, Bertelsmann, 1989. 292–302, itt: 301.

[40] *Der Frau Luise Adelgunde Victoria Gottschedinn, geb. Kulmus, sämmtliche Kleinere Gedichte nebst dem* […] *Ihr gestifteten Ehrenmaale, u. Ihrem Leben, hg. v. Ihrem hinterbliebenen Ehegatten*. Leipzig, Breitkopf, 1763. [1]. Vö. Annette Keck: „Luise Adelgunde Victoire Gottsched, geborene Kulmus". In: *Gottsched-Handbuch*, i. m., 61–66, itt: 61–62.

[41] Egy forrásmegnevezés nélküli, többszörösen megtévesztő lexikonadat szerint az összesen 635 szócikkből 330-at Luise Gottsched fordított: „Immerhin stammen 330 der insg. 635 Artikel aus G.s Feder." Bender, i. m., 301. Luise Gottsched levelezésének 1999-es kiadásában az életrajzi táblázat szerint a szócikkek több mint felét Luise fordította: „über die Hälfte der übers. Artikel stammen von Louise". Luise Gottsched, *„mit der Feder in der Hand"*, i. m., 381. Luise Gottsched házasságának és irodalmi munkásságának regényes feldolgozása: Renate Feyl: *Idylle mit Professor. Roman*. Köln, Kiepenhauer & Witsch, 1992.

[42] *Danielis Georgii Morhofii Polyhistor literarius, philosophicus et practicus cum accessionibus virorum clarissimorum Ioannis Frickii et Iohannis Molleri*. 4. kiad. Lubecae, Boeckmann, 1747.

Théodicée (1710) című értekezéseinek fordítását.[43] Az előbbi fordítás a *Wörterbuch* első kötetével azonos évben jelent meg Gottsched előszavával és jegyzeteivel.[44] A *Wörterbuch* egésze nem hagy kétséget, hogy a kiadás – az evangélikus ortodoxiának tett látszatengedmények és a fordítás hiányosságai ellenére is – a racionalista tudományfelfogás és vallásértelmezés terjesztését szolgálta.

Az Erich Lichtenstein által elvégzett szúrópróbaszerű szövegösszevetés azt mutatja, hogy a félrefordítások száma viszonylag alacsony, a szó szerinti fordításra törekvés és az idegen szavak használatának túlzott kerülése azonban, különösen az első és második kötetben, számos kevéssé sikerült megoldást, a német nyelv sajátosságaitól eltérő fordulatot és kifejezésmódot eredményezett.[45] A filozófiai fogalmak fordítása jórészt Wolff terminológiáját követi. Tekintettel a keletkezés körülményeire, személyi és tárgyi adottságaira, továbbá figyelembe véve a német nyelv korabeli állapotát és függőségét a franciától, megállapítható, a korban jórészt hiányoztak a feltételek egy ennél magasabb színvonalú és egyenletes minőségű fordításhoz.

Gottsched levelezése további részleteket is elárul a kiadás keletkezéséről és fogadtatásáról. Az 1740–1745 közötti hat évben összesen mintegy harmincöt, német, francia és latin nyelvű levélben található utalás a munkára.[46] A levélírók többsége egyetemi vagy tudós gimnáziumi tanár, de van köztük magas rangú diplomata, katona, hivatalnok, udvari könyvtáros, filozófiatörténész és evangélikus lelkész is. Néhány levelet Gottsched vagy a felesége írt harmadik személynek. A levélírók egy része rendszeresen levelezett velük, és többször visszatért a témára.

A kiadás tervét Gottsched egy Ernst Christoph von Manteuffel grófnak 1740. június 5-én írt levélben említi először, mellékeli az „Aristides" szócikk fordítását, és jelzi, min fog dolgozni a következő négy évben.[47] A gróf helyesli a tervet, de kifogásolja a küldött fordítás némely kifejezését, köztük a „Wörterbuch" fogalom

[43] Pierre Bayle: *Pensées diverses sur la comète*. Kritikai kiad., bev., jegyz. A. Prat. Új kiad., jegyz. Pierre Rétat, 2 köt., Paris, Nizet, 1984. Vö. Marie-Helène Quéval: „Bayle et Gottsched. L'édition allemande des Pensées diverses sur la comète". *Libertinage et philosophie à l'époque classique (XVIe–XVIIIe siècle)*, La pensée de Pierre Bayle, 14. sz., 2017. 65–90; Tamás Csabai: „L'Invention d'un genre philosophique. Réflexions à propos des *Pensées diverses sur la comète* de Pierre Bayle". *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Romanica,* 23. évf., 2004. 173–177.

[44] *Herrn Peter Baylens* […] *verschiedene Gedanken bey Gelegenheit des Cometen* […] *aus dem Französischen übersetzet, und mit Anmerkungen und einer Vorrede ans Licht gestellet von Joh. Christoph Gottscheden* […]. Hamburg, sel. Felginers Witwe und J.C. Bohn, 1741. A fordítást Gottsched előszava szerint Johann Christoph Faber egyik hallgatója készítette.

[45] Erich Lichtenstein: *Gottscheds Ausgabe von Bayles Dictionnaire. Ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung*. Beiträge zur neueren Literaturgeschichte 8. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1915. 36–40. Vö. Philipp August Becker: „Gottsched, Bayle und die Enzyklopädie". *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft zur Erforschung Vaterländischer Sprache und Altertümer in Leipzig*, 12. évf., 1927. 94–108.

[46] Johann Christoph Gottsched: *Briefwechsel. Historisch-kritische Ausgabe*. 6–10. köt., Kiad. Detlef Döring és mások. Berlin, De Gruyter, 2012–2016. A továbbiakban a mű rövidítve: *Briefwechsel*, kötet- és levélszám. A levelezés kritikai kiadása a Szász Tudományos Akadémia kutatási projektjének keretében készül.

[47] *Briefwechsel*, 6, 191. sz.

címbeli használatát.[48] Manteuffel megjegyzéseire reflektálva Gottsched részletesen megindokolja a terminus választását.[49] Luise Gottsched ismeretlennek szóló, 1740 júniusára tehető levelében arról tudósít, hogy már a *Spectator*-fordítás befejezése előtt új munkájuk van, és megnevezi a *Dictionnaire* fordítóját.[50] Jelzi, a kiadó kívánta, hogy férje átnézze és jegyzetekkel lássa el a fordítást. Hozzáteszi, ez a terv sok munkát fog adni nekik, de az irodalom számára nagy előnyökkel jár. Ugyanő augusztus 24-én ír Manteuffel grófnak, és egy professzori kinevezés kapcsán idézi Bayle egyik kijelentését az „Acosta" szócikk B jegyzetéből, majd ugyanebből a szócikkből idézi Sallustius *De coniuratione Catilinae* (cap. 52.) című művének részletét.[51]

A Friedrich Heinrich von Seckendorf grófnak augusztus 25-én írt levélhez Gottsched mellékeli a kiadás tervezetét, bemutatja a munkáját, és jelzi, már több mint húsz ívet kinyomtattak.[52] Seckendorf közli, elrendelte a kiadás előfizetését ágensének, és az elküldött ívet továbbítani fogja néhány tudós barátjának.[53] Jól ismeri a *Dictionnaire* francia kiadásait és kiegészített változatait, és nem kétli, hogy mindezeket tekintetbe veszik, beleértve az angol fordítást. A német kiadás azért is hasznos lesz szerinte, mert sok tudós van Németországban, aki nem tud franciául. Alternatív javaslatot tesz az „Aristides" szócikkben szereplő „Triumphirte" kifejezés fordítására, és feltételezi, Manteuffel gróf az „impetueuse" szóra is tudhat megfelelőbbet. Gottsched megköszöni a szótárról írottakat, és jelzi, mindent megtesz, ami rajta múlik.[54] Kijelenti, a kapott „patrióta" ösztönzés is arra indítja, hogy megmutassa anyanyelvük tisztaságát. A „Triumph" szóra visszatérve felsorol néhány további latin és görög eredetű német kifejezést. A levelek jelzik, Gottsched és felesége nagy lendülettel látott munkához, és törekedett a kiadás tervének minél szélesebb körű megismertetésére. A levelezőpartnerek örültek a tervnek, és tanácsokkal igyekeztek segíteni annak megvalósítását.[55]

Az első kötet megjelenése után, 1741. szeptember 22-én írt levelében Carl Ludwig Rosner jogi doktor, marienburgi tanácsos úgy véli, a mű felér „egy teljes bibliával".[56] Október 16-án Johann Ludwig von Dorville, II. Frigyes udvari könyv-

[48] *Briefwechsel*, 6, 193. sz.

[49] „Nur was den Titel anlangt, so haben wir gar kein ander deutsches Wort, das Dictionaire [sic!] zu übersetzen. Wie aber im französischen dieses Wort, sowohl in Sprachen als in Sachen gewöhnlich ist; wie auch im griechischen das Wort Lexicon auf beydes gezogen werden kann, und gezogen wird: Also wird es uns auch im Deutschen freystehen, alles was in alphabetischer Ordnung vorgetragen wird, ein Wörterbuch zu nennen, sowohl als es Baylen freygestanden, das Wort Dictionnaire in seiner Sprache, zuerst auf Sachen zu ziehen. Sind es die Deutschen noch nicht gewohnt, so müssen sie es lernen; weil ihre Sprache ohnedem noch im Wachsthume im begriffen ist." *Briefwechsel*, 6, 197. sz.

[50] *Briefwechsel*, 6, 201. sz.

[51] *Briefwechsel*, 7, 17. sz.

[52] *Briefwechsel*, 7, 18. sz.

[53] *Briefwechsel*, 7, 26. sz.

[54] *Briefwechsel*, 7, 44. sz.

[55] Ugyanilyen értelemben írtak Gottschednek a következő hónapokban Carl Ludwig Rosner és Cölestin Christian Flottwell. *Briefwechsel*, 7, 94, 148, 177. sz.

[56] „Des Baÿlen ABC. Buch kann endlich auch vor einen Catechismum, Evangelium, Psalm, Neu-Testament auch wohl gar vor ein vollstandiges Biebel Buch gehalten werden." *Briefwechsel*, 7, 198. sz.

tárosa és titkára La Croze megjegyzéseinek lemásolásáról ír.[57] Ugyanez a témája Jean Henri Samuel Formey, a berlini francia gimnázium tanára és Gottsched levélváltásának is.[58] Formey november 7-én küldte el a kért másolatokat.[59] Johann Georg Altmann, a berni egyetem retorika és történelem professzora november 1-jén megköszöni a küldött fordítást, ami szerinte olyan jól sikerült, hogy az eredeti mellé állítható.[60] Martin Knutzen, a königsbergi egyetem rendkívüli logika és metafizika professzora november 29-én *Philosophischer Beweiß* című munkájának Gottsched által írt méltatásáért köszönetként elküldi egy másik írását, melyben többek között cáfolni igyekezett Bayle materializmussal kapcsolatos felfogását.[61] Johann Samuel Stimesius, a königsbergi egyetem korábbi rektora és az Odera menti Frankfurt egyetemének tanára arról biztosítja Gottschedet, hogy mindenki várja a fordítást, aki nem tud franciául.[62]

1742. június 24. és augusztus 5. között Gottsched részt vett a szász tartományi gyűlésen Drezdában, ahova felesége is elkísérte. Luise Gottsched egy ismeretlennek és egy Anna Maria Werner festőnő, udvari grafikusnak ez idő tájt írt leveleiben beszámol arról, hogy Bayle mindkettejüket foglalkoztatja, a munkának szentelik magukat, és távol maradnak a társaságtól.[63] Lipcsébe visszatérve – írja – a nyomdászok türelmetlenül várták őket; férjével együtt kora reggeltől késő estig a kiadáson dolgoznak. Johann Lorenz Mosheim, a helmstedti egyetem teológia professzora felveti, Johann Daniel Overbecket is alkalmazni lehetett volna a fordításnál, mivel éles eszű filozófus, aki jól tud franciául és németül.[64] Október 16-án Gottsched jelzi Formey-nek, a „Machiavell" szócikk egyik jegyzetében felhasználta a címzett *Anti-St. Pierre* című munkáját, amit Formey köszönettel nyugtáz.[65] Jakob Brucker filozófiatörténész 1743. március 27-én arról ír, hogy egy meg nem nevezett berlini barátja szerint Deschamps műveit nem nagy lelkesedéssel fogadták, mivel Leibniz és Bayle elhelyezése a szkeptikusok azonos csoportjában filozófiai járatlanságra utal.[66]

1743–1744-ben megritkulnak a kiadás említései a levelezésben, de még a következő évben is foglalkoznak vele. Georg August Detharding, az altonai gimnázium történelem és államjog tanára 1744. április 3-án gratulál a munka befejezéséhez. Jelzi, a környezetében kellően tudják méltányolni a kiadásra fordított fáradságot, egyben utal a vállalkozás ellenzőire, akik remélhetőleg belefáradnak a kiáltozásba, miután látják, nem érnek el semmit.[67] A gratuláció, az elismerés vagy a kötetek kérése a témája Heinrich Engelhard Poley, a weißenfelsi gimnázium és

[57] *Briefwechsel*, 7, 214. sz.
[58] *Briefwechsel*, 7, 216. sz.; *Briefwechsel*, 8, 6–7. sz.
[59] *Briefwechsel*, 8, 7. sz.
[60] *Briefwechsel*, 8, 1. sz.
[61] *Briefwechsel*, 8, 13. sz.
[62] *Briefwechsel*, 8, 66. sz.
[63] *Briefwechsel*, 8, 164, 168. sz.
[64] *Briefwechsel*, 8, 204. sz.
[65] *Briefwechsel*, 8, 215. sz.; *Briefwechsel*, 9, 1. sz.
[66] *Briefwechsel*, 9, 59. sz.
[67] *Briefwechsel*, 10, 20. sz.

Johann Daniel Denso, a stargardi gimnázium tanárai, valamint Carl Andreas May evangélikus lelkész leveleinek.[68] A példák jelzik, a levelezőpartnerek felismerték a kiadás jelentőségét, nagyra értékelték Gottsched és felesége munkáját, de utaltak arra is, hogy nem mindenütt fogadták kedvezően a vállalkozást.

Gottsched filozófiai és vallási tárgyú jegyzetei

Gottsched a *Dictionnaire* által felölelt mindhárom nagy terület számos szócikkéhez fűzött, csillaggal és behúzással elkülönített, vezetéknévvel vagy „G" rövidítéssel ellátott jegyzeteket, amelyek eltérő terjedelműek, jellegűek és mélységűek. A filozófiai és vallási tárgyú jegyzetek megértéséhez hasznos az 1730-as, 40-es évek német filozófiai, teológiai vitáinak, a lipcsei és drezdai evangélikus ortodoxia szigorú ellenőrző tevékenységének a figyelembevétele és a sorok közötti olvasni tudás képessége.[69]

Az eredeti szöveghez fűződő viszony alapján a jegyzetek három nagy csoportra oszthatók: 1) a megütközést keltő részek bírálata; 2) tárgyi helyesbítések és kiegészítések; 3) a kor aktuális kérdéseihez kapcsolódó fejtegetések.[70] A tartalom alapján Gottsched az első kötet előszavában hat fő típusba sorolja a jegyzeteket: 1) az antik szerzők bizonyos megítélésével; 2) a francia szerzők túlzott dicséretével; 3) egyes metafizikai kételyekkel; 4) bizonyos szabados erkölcsi reflexiókkal; 5) némely politikai tétellel; 6) a korabeli francia és német viszonyok összehasonlításával kapcsolatosak. A valóságban a jegyzetek jóval változatosabbak ennél: a filozófiai, vallási, történeti, irodalmi, nyelvi tárgyúak mellett találunk megjegyzéseket például a szerelem és házasság, a mitológia és a szokások témakörében, sőt Gottsched hírt ad saját egészségi állapotáról is.[71]

A német kritikus viszonya Bayle-hez és Leibnizhez filozófiai téren ellentmondásos.[72] A második kötet előszavában Gottsched röviden jellemzi a kiadás ellenzőit és Bayle szkepticizmusának bírálóit, majd az „Epicure" szócikkre és az ahhoz fűzött jegyzetekre hivatkozva állítja, itt és másutt szükségesnek tartotta Bayle véleményének helyesbítését. A harmadik kötet előszavában kitér Leibnizre, és megnevezi az okokat, amelyek a *Theodicée* Bayle-lel szembeni idézésére ösztönözték. Kettejük jellemzését összekapcsolja Jean Deschamps Wolffról szóló könyvének bírálatával,[73] amely Leibniz helyett Wolffban látja Bayle kételyének ellenszerét. Gottsched tisztában van a leibnizi optimizmus-elv viszonylagosságával, de fontosabb számára, hogy a *Theodicée* és a leibnizi posztulátum hozzájárult a racionális gondolkodás emancipációjához. A „Manichéens" szócikkben hosszabb részeket illeszt be Bayle érvelésébe a *Theodicée*-ből, a kapcsolódó

[68] *Briefwechsel*, 10, 21, 160, 164. sz.
[69] Vincenz Pieper: „Nachleben (Literaturgeschichtsschreibung)". In: *Gottsched-Handbuch*, i. m., 67–78, itt: 72. 76.
[70] Lichtenstein, i. m., 18.
[71] Lichtenstein, i. m., 150–151.
[72] Eric Achermann: „Gottsched und die Philosophie". In: *Gottsched-Handbuch*, i. m., 177–213, itt:183–190.
[73] *Cours Abrégé de la philosophie Wolffienne en forme de lettres*. 3 köt., Amsterdam, Arkstée et Merkus 1743–1747.

megjegyzésben Le Clerc-re, Jaquelot-ra és Leibnizre hivatkozva a hit és értelem összeegyeztethetősége mellett, az értelem védelmében foglal állást.[74]

Marie-Hélène Quéval kutatásai nyomán Leibniz és Wolff mellett számításba kell venni a cambridge-i neoplatonista iskola, Charleton, Whiston, Clarke és Newton filozófiájának hatását is Gottsched jegyzeteiben.[75] A negyedik kötet előszavának fejtegetései megvilágítják a különbséget a keresztény kinyilatkoztatás kétféle értelmezése között: míg Bayle minden racionalista tendenciája ellenére elfogadja a hit értelmi megfontolásokon és az érzéki megismerésen túlmutató legitimitását, Gottsched nem ismeri el az értelemnek ellentmondó hittartalmakat. Az „Origène" szócikkben Bayle manicheista érveket vonultat fel a kortárs Órigenész-követőkkel szemben. Jegyzetében Gottsched kifejti az ellenérveket, mindenekelőtt a rossz és a pokolbéli büntetések örökkévalóságának kérdésében, anélkül azonban, hogy helyeselné magát az origenizmust.[76]

A jegyzetek összességükben azt mutatják, Gottsched érdeklődése elsősorban pedagógiai, erkölcsi és irodalmi irányultságú volt, ennek rendelte alá a filozófiai és teológiai kérdéseket. A gyakorlati életben alkalmazható morális szempontokat fontosabbnak tartotta a túlvilágot érintő problémák tárgyalásánál és a metafizikai rendszerek taglalásánál. Helyenként megpróbálta semlegesíteni Bayle szkepszisét.[77] A negyedik kötet obszcenitásokkal foglalkozó magyarázatához fűzött jegyzetben bírálja Bayle szabadosnak mondott felfogását és az erkölcstelen dolgok tárgyalásának általa adott indoklását, és azzal vádolja, a mű kelendőségének növelése érdekében foglalkozott ilyen kérdésekkel.[78]

Marie-Hélène Quéval részletesen megvizsgálta Gottsched jegyzeteit és értelmezési stratégiáit az antidogmatikus nézetek, a lélek halhatatlanságával kapcsolatos állítások és a bibliamagyarázat terén. Következtetése szerint ezek a jegyzetek egyszer dialogikus, másszor tudományos, informatív vagy polemikus jellegűek, és egyfajta filozófiai kommentárként értékelhetők.[79] A hiedelmek (*superstitiones*), a bálványimádás, a rossz világbeli jelenléte és az akaratszabadság kérdéseit érintő jegyzetek tanúsága szerint Gottsched rejtett módon ugyan, de határozott állást foglal a filozófia és az erkölcs emancipációja mellett

[74] G III, 310. Achermann, i. m., 184.

[75] Marie-Hélène Quéval: „Johann Christoph Gottsched und Pierre Bayle – Ein philosophischer Dialog. Gottscheds Anmerkungen zu Pierre Bayles Historisch-critischem Wörterbuch". In: *Diskurse der Aufklärung. Luise Adelgunde Victorie und Johann Christoph Gottsched*. Wolfenbütteler Forschungen 112. Szerk. Gabrielle Ball – Helga Brandes – Katherine R. Goodman, Wiesbaden, Harrassowitz, 2006. 145–168, itt: 159.

[76] G III, 546–557. Dieter Breuer: „Origenes im 18. Jahrhundert in Deutschland". *Seminar A Journal of German Studies,* 21. évf., 1. sz., 1985. 1–30, itt: 13.

[77] Lichtenstein, i. m., 50–56.

[78] G IV, 661. Kivonatosan idézi Lichtenstein, i. m., 4, 2. jegyz.

[79] Quéval, *Johann Christoph Gottsched*, 168.

az evangélikus ortodoxiával szemben.[80] Elismeri Bayle érdemeit, és könnyedén használja virtuóz retorikáját. A részben Bayle nyomán Gottsched által is alkalmazott retorikai stratégiák és alakzatok az idézetmontázs, a virtuóz játék a gyakran ellentmondó hivatkozásokkal, a disszimuláció, a látszólagos cáfolat, a kettős nyelv használata és az egyértelmű állásfoglalás kerülése. Ugyanide tartozik a két- és többértelműség, az *ad hominem* érvelés, a tanúságok megbízhatóságának megkérdőjelezése, az állítások relativizálása és megszelídítése, valamint az irónia. A „Pyrrhon" szócikk jegyzetében Gottsched bírálja Bayle módszerét, amelylyel fiktív dialógusokat konstruál annak érdekében, hogy más szájába adhassa a saját véleményét; ugyanakkor például az „Origène" szócikk jegyzetében maga is hasonló technikát alkalmaz.[81] Mindezek az eszközök lehetővé tették és megkönnyítették tiltott, heterodox[82] vagy merész gondolatok bemutatását anélkül, hogy a cenzúra kifogásolhatta volna azokat.

A *Dictionnaire*-t a kiadással Gottsched belehelyezte a küzdelembe, amelyet a német felvilágosodás folytatott a kereszténység archaikus vonásai ellen. A vallással, azon belül a kereszténységgel kapcsolatos nézetei, épp úgy, mint Bayle-éi, nehezen határozhatók meg egyértelműen. Quéval szerint Gottsched itt Bayle-től részben eltérő felfogást képvisel. Ingadozik a hit és a racionalizmus között; a jegyzetekben több, hitének zavartalanságára utaló részlet található. Világképének alapja a teremtőbe vetett keresztény bizalom, bizonyos deista elképzelések és a lélek nem anyagi természetét tagadó felfogás Voltaire teizmusa felé mutató keveréke. Nézetei közelebb állnak Fontenelle szabadgondolkodásához, mint az evangélikus ortodoxiához.[83] Miközben úgy tűnik fel, mintha harcolna Bayle felfogása ellen, maga is szubverzív nézeteket képvisel. A jegyzetekkel Gottsched célul tűzte ki a *Dictionnaire* aktualizálását; Bayle szellemében küzdött a hiedelmek, az intolerancia, a vallási fanatizmus és a klerikalizmus ellen. Elkötelezte magát az istentiszteleti formák szabadsága mellett, fontosnak tartotta a Biblia tekintélyének közvetett megkérdőjelezését, hozzájárult a természetes értelemre épülő teológia és egy eudémonisztikus erkölcsfelfogás terjesztéséhez. A filozófiai és vallási tárgyú jegyzetek több vonatkozásban elővételezik a későbbi tudományos, filozófiai és kritikai enciklopédiák, köztük elsősorban az *Encyclopédie* törekvéseit.

Jegyzetek a francia és az antik irodalomhoz

A filozófiai és vallási tárgyú szócikkekhez fűzött jegyzetekhez viszonyítva a poétikai megjegyzésekben Gottsched állásfoglalásai nyíltabbak és egyértelműbbek. A kapcsolat az eredeti szöveggel többnyire lazább, viták és a saját vélemény éles elhatárolása ritkábban fordulnak elő. Az eredeti gyakran csupán alkalmat kínál a

[80] Marie-Hélène Quéval: „L'Édition allemande du *Dictionnaire historique et critique* de Pierre Bayle (1741–1744) par Johann Christoph Gottsched". In: *Pierre Bayle (1647–1706), le philosophe de Rotterdam. Philosophy, Religion and Reception. Selected Papers of the Tercentenary Conference held at Rotterdam, 7–8 December 2006*. Brill's Studies in Intellectual History 167. Szerk. Wiep van Bunge – Hans Bots, Leiden, Brill, 2008. 153–174.

[81] G III, 747, 554. Quéval, „L'Édition", 158, 22–23. jegyz.

[82] Elisabeth Labrousse: *Pierre Bayle: Hétérodoxie et rigorisme*. Paris, A. Michel, 1996.

[83] Quéval, „L'Édition", 174.

saját felfogás kifejtésére. Bayle ezekben a szócikkekben amúgy is kevésbé polemikus, gyakran inkább csak referál, amivel kisebb támadási felületet kínál. A következő példák mutatják, a költészet racionális szemlélete és a szabályok következetes betartása volt Gottsched zsinórmértéke a poétikai kérdésekben.

A „Pythagoras" szócikkben egy Medici Mária bűbájosságairól szóló monda eltorzításával kapcsolatos megjegyzés ad alkalmat Gottschednek arra, hogy hangoztassa elítélő véleményét Voltaire *Henriade*-jának egyik részletéről.[84] Bár szerinte ma már a legegyügyűbbek sem hisznek az ilyen bűbájosságban, az eposz ötödik könyvében Voltaire valószínűnek és ezért megengedhetőnek tartja az összeesküvők boszorkányságait. Ő azonban megtudta, hogy Medici Mária bűbájossága történetileg igazolt, ezért Voltaire-nek ragaszkodnia kellett volna a valósághoz. Az általa alkalmazott bővítés eltér ettől, a költőnek azonban nincs joga kitalációra, valóság és fikció ilyen vegyítésére. Hasonló nézetet fogalmaz meg Gottsched Voltaire *Mahomet*-jéről a „Pheron" szócikk jegyzetében.[85] Szerinte a költő itt egy olyan ocsmány tettet tulajdonít a hősnek, amit a történetírás alapján nem követett el. Arisztotelészre hivatkozik, aki szerint a tragédiahősöket kedvezőbb színben kell ábrázolni, mint amilyenek lehettek. Úgy véli, ha Voltaire-nek a vallási buzgalomból fakadó visszataszító cselekedetre volt szüksége, könnyen találhatott volna ilyet a történelemben. Mohamednek a valóságosnál kedvezőtlenebb színben történt ábrázolásával a francia költő – Gottsched szerint – a saját nemzetét kívánta védelmezni

A „Philistus" szócikkben Bayle idézi La Bruyère kijelentését a szép és a szabályos művek különbségéről, és Corneille *Cid*jére hivatkozik, amelyet a nézők kezdettől fogva csodáltak, de amelyben a szerző csaknem minden poétikai szabályt figyelmen kívül hagyott. Gottschedtől idegen volt ez a szemlélet, és nem érzékelte, hogy Bayle itt a belső törvény és a külső szabályosság ellentétére utalt. Szerinte a francia akadémia nem törődött a darab költőiségével véleményének kialakításakor, és csupán a történet valószerűségére, a hely, idő és szereplők egységének meglétére figyelt.[86] A naiv műélvező és az akadémia álláspontja közötti ellentmondásban a német kritikus egyértelműen az akadémia pártján áll, ezt azonban nem akarja nyíltan kifejezni. Corneille korában szerinte még nem ismerték a színpad szabályait, ezért a darab könnyen megnyerhette „a tudatlan nézők tetszését", ha azonban ma olyan hibákat követne el valaki a drámaköltészetben, mint Corneille a *Cid*ben, kifütyülnék.

Részben hasonló megfontolások alapján bírálja Gottsched Molière-t a „Poquelin" szócikk egyik jegyzetében. Amellett, hogy Molière erkölcstana kifogásolható, csak nagyon kevés darabja felel meg a szabályoknak, állítja. Számos vígjátéka csupán tréfa és bohózat. A *Tartuffe*-öt, a *Misanthrope*-ot, a *Précieuses ridicules*-t és a *Femmes savantes*-ot értékeli a legtöbbre. Fénelonra hivatkozik, aki szerint Molière nevetségessé tette az erényt, míg a bűnök szerencsés véget

[84] G III, 762.
[85] G III, 716.
[86] G III, 720–721.

érnek nála, és írásmódja nem éri el Terentius darabjainak természetes egyszerűségét.[87] Az erények és bűnök megítélésével kapcsolatos, Fénelon tekintélyével alátámasztott megjegyzésben az elfogultság mellett nyilvánvaló a tárgyi tévedés is, mivel például a *Tartuffe* és a *Don Juan* egyaránt a főhős bűnhődésével végződik. Az „Euclide" szócikk jegyzetében Gottsched tovább részletezi felfogását Molière-ről.[88] Bayle-nek a *Bourgeois gentilhomme* egyik jelenetére emlékeztető „bizonyos filozófusok"-ra tett megjegyzése kapcsán itt is kifogásolja a valószerűség szabályainak megsértését. Nem ismeri fel, hogy a jelenet komikumának és szatirikus hatásának alapja a fennálló viszonyok túlzó és torz ábrázolása. Valószerűtlennek tartja, hogy a filozófus otthon oktatja az újsütetű nemes urat, az abc-t és a betűk kiejtését magyarázza, vers és próza különbségét tanítja neki. Még kevésbé valószerű, hogy a táncmester, a vívómester és a zenetanár egyszerre oktassanak. Véleménye szerint az olasz ízlés szerint készült, ízetlen bohózat nem válik a szerző becsületére. Bayle Molière-t tartja a legnagyobb vígjátékírónak, aki megelőzi Arisztophanészt is. Gottsched nem cáfolja az állítást, ez azonban nem sokat jelent szerinte, mivel Arisztophanész vígjátékai a közepes színvonalú görög komédiákhoz tartoznak, tele vannak különös ötletekkel, és túlságosan „rendetlenek" ahhoz, hogy „rendes" színpadon bemutassák őket. Plautus nem marad el Molière mögött, de Gottsched nem őt tartja a legjobb római vígjátékszerzőnek, hanem Terentiust és Afraniust, akiktől viszont csak kevés darabot ismerünk.[89]

Bayle szerint míg Arisztophanész szatírája erősen korhoz kötött, Molière darabjai időtlen szépségeket hordoznak, és jobban érthetőek. Gottsched itt is más véleményen van: szerinte a németek nem értik jobban a „párizsi komédiákat", mint az antik rómaiakat, mivel az előző század francia erkölcseit ugyanúgy csak könyvekből ismerik, mint a rómaiak az övékét. Ugyanúgy, mint Boileau-hoz, ma már Molière-hez is szükség van magyarázatokra; enélkül Párizsban is csak nagyon kevesen értik meg a daraboknak azt a „sóját és báját", amit ötven éve megtaláltak bennük.[90] Ezért csupán keveset játszanak közülük, és többnyire csak jelentős változtatásokkal. Gúnyosan hozzáteszi, sokat le kell vonni abból, ahogy a franciák előnyben részesítik a saját íróikat az antik szerzőkkel szemben. A *querelle des anciens et des modernes* ismerete mellett a megjegyzések mutatják a költőiség egyoldalú felfogását Gottschednál, aminek fő okai a szabályokra épített poétikai nézetek és az azokhoz való merev ragaszkodás. Ebben a megvilágításban Gottsched elismerése is csak annyira vehető komolyan, mint amennyire a kritikája. Nem, vagy csak ritkán ismeri fel a valódi költői teljesítményt, mivel nem művészi szempontok, hanem premisszák alapján ítél.

[87] „Uebrigens ist Moliere nicht nur von Boileau, sondern auch von […] Fenelon, getadelt worden, daß er so oft die Tugend lächerlich gemacht, die Laster aber einen glücklichen Ausgang gewinnen lassen: imgleichen daß seine poetische Schreibart die Einfalt der Natur, die im Terenz, so unvergleichlich ist, nicht erreichet hat." G III, 805.

[88] G II, 445.

[89] G III, 787.

[90] „[…] also thäte es Noth, daß man uns auch zu des Moliere Comödien dergleichen Erläuterungen machte, ohne welche selbst in Paris, nach Verfließung eines Jahrhunderts, die wenigsten das Salz und die Anmuth darinnen finden werden, die man vor funfzig Jahren darinnen fand." G III, 802.

Ezzel szemben jó megfigyelőre vall, ahogy például védelmébe veszi Homéroszt „bizonyos támadások"-kal szemben az „Alcinous" szócikk egyik jegyzetében.[91] Dicséri a módot, ahogy Homérosz minden próbát kiállt hősként ábrázolja Odüsszeuszt. Az eposz értelmét a kísértések legyőzésének és a hős hazatérésének bemutatásában, az epizódok célirányos elrendezésében látja. Homérosszal kapcsolatos megfontolások találhatók az „Achille" szócikk egyik jegyzetében is.[92] Bayle itt szemére veti Homérosznak, hogy Phoinix hosszú elbeszélése Akhilleusz gyermekkoráról az *Iliász* IX. könyvében nem illik egy epikus költemény emelkedettségéhez, és Horatius téved, amikor ars poeticájában úgy véli, Homérosz fő célja az események ábrázolása. Gottsched egyrészt elismeri, hogy Akhilleusz ifjúságának részletes bemutatása, több más eseményhez hasonlóan, nem függ össze a cselekmény fő vonulatával. Másfelől azzal igazolja az elbeszélést, hogy egy hősköltményben nem lehet minden mellékkörülmény emelkedett; ezek fő szerepe a cselekmény valószerűvé tétele. Ha ezt megvalósítják, létük igazolt. Phoinix elbeszélése Gottsched szerint azért sem kifogásolható, mert meghatározott célra, a hős lelkének megindítására irányul, amit Arisztotelész is helyesnek tartott. A Bayle által idézett horatiusi kijelentést, „semper ad eventum festinat" [mindig az eseményre siet] (ars, 148), Gottsched úgy értelmezi, hogy Horatius nem tekintette késleltető tényezőknek a beszédeket, hanem arra utalt, hogy Homérosz *in medias res* kezdi a cselekményt.

Gottsched főként a mesteri kompozíció, a jellemek lebilincselő ábrázolása és az események valószerűvé tétele miatt magasztalja Homéroszt. A túlzott részletezés és bizonyos művészi szabályok megsértése miatt bírálhatónak tartja, de a kor természet- és valóságközelségének hangsúlyozásával fel is menti. Felfogása nem számított egyedülállónak, svájci vitapartnerei is közel álltak ehhez. Gottsched annyiban volt következetes, hogy a látszólag költőibb Vergiliust Homérosz elé helyezte.[93]

Nyelvszemlélet és patriotizmus a jegyzetekben

A poétikai, valamint a másutt bemutatott irodalomtörténeti és színházi tárgyú jegyzetekből jól kirajzolódik Gottsched nemzeti elfogultsága és rivalizálása, megragadható az összevetések gyakori egyoldalúsága és túlzása. E sajátosságok még nyilvánvalóbbak a nyelvi tárgyú és a francia–német összehasonlításokat tartalmazó egyéb jegyzetekben.

A nyelvvel kapcsolatos megjegyzések hátterében a nyelvi reformtörekvések, a patriotizmus, egy mértékadó nyelvi központ létrehozásának szándéka és a dialektusok kiegyenlítésének gondolata áll.[94] A „Pageau" szócikkben Bayle azzal próbálja relativizálni Párizs kiemelkedő szerepét az irodalomban, hogy utal a nem Athénban, Rómában és Párizsban született jelentős görög, római és francia írókra. A jegyzetben Gottsched párhuzamot von Róma Itáliában, Párizs

[91] G I, 145.
[92] G I, 57.
[93] G IV, 468.
[94] A továbbiakhoz vö. Lichtenstein, i. m., 130–139.

Franciaországban és Meißen Németországban betöltött helyzete között, és példák sorával bizonyítja, hogy más német tartományok több írót adtak Meißennél. Megemlít egy személyes vonatkozást is: amikor nem sokkal Lipcsébe érkezése után kiadta első munkáit, többen csodálkoztak, milyen jól tud németül, noha csak nemrégen él a városban. Hozzáfűzi, több fáradságába került nem elsajátítani a meißeni nyelvjárást, mint leszokni arról, ahogy korábban írt és beszélt.[95] Az ironikus megjegyzés a meißeniek más német tartományokkal szemben tanúsított nyelvi felsőbbségtudata ellen irányul.

A nyelvi centralizáció mellett foglal állást Gottsched a „Claudius" szócikk egyik jegyzetében.[96] A tárgytól némileg eltérve szóba hozza a vendek nyelvét, és javasolja, ezt a népet össze kellene keverni a németekkel vagy német iskolamestereket, lelkészeket és bírókat kellene küldeni hozzájuk, hogy elsajátítsák a német nyelvet és szokásokat. Ugyanitt javasolja a nyelvüket megőrző „francia telepek", köztük a berlini nyelvi beolvasztását. Az ugyanehhez a szócikkhez fűzött előző jegyzetben kifejti, hogy a külföldi dinasztiákhoz tartozó német fejedelmeknek és fejedelemasszonyoknak is terjeszteniük kellene anyanyelvüket. Hivatkozik Grotiusra, aki szerint a német „Lingua imperare nata", uralkodásra született nyelv. Az „Erasmus" szócikk jegyzetében egy sajátos nyelvi purizmus jegyében síkra száll az idegen, köztük a latin szavak gyakori használata és azok ellen, akik mindent, ami nem latinul íródott, barbárságnak tartanak.[97] Vitatkozik a felfogással, amely szerint egyedül Cicero írt jól latinul, és hivatkozik Erasmusra, aki szorgalmasan tanulmányozta Cicerót, de nem tartotta helyénvalónak egyetlen szerző szolgai utánzását. A „Belot" szócikk jegyzetében kifejti, nem a nyelv tesz tudóssá vagy tanulatlanná valakit, hanem a tárgy és annak kezelése.[98] Az antikvitásban a latin közös nyelve volt több népnek, de a legtudósabb rómaiak is az anyanyelvükön írtak. Ugyanígy tettek a görögök és számos újabb nép; a németeknek is így kellene cselekedniük. A „Bouchin" szócikkhez fűzött jegyzetben Andreas Gryphius *Horribilicribrifax Teutsch* (1663) című munkájából és Benjamin Neukirch, Fénelon *Télémaque*-ja fordítójának levelezési útmutatójából vett példákkal ironizálja a latin szavak német beszédbe keverésének szokását.[99]

A „Poncet" szócikk jegyzetében Claude Buffier *Cours de sciences* (1632) című művére hivatkozva – a vendek nyelvéről idézett véleményével ellentétben – állítja, minden nyelv egyformán szép és kifejező, a szín és a tónus különbsége a nyelv használójától függ.[100] A „Lesbos" szócikk jegyzetében kijelenti, a nyelvek közömbösen viselkednek, és bármire felhasználhatók. Bouhours, Bellegarde, Boileau és mások úgy vélték, míg a latin elviseli az ocsmány szavakat, a francia nem tűri

[95] „[…] so verwunderten sich viele, die solche lasen, daß ich schon solch gutes Deutsch könnte, da ich doch kaum ein Jahr in Leipzig gewesen wäre. Gleichwohl habe ich allezeit mehr Mühe gehabt, mir alles dasjenige nicht anzugewöhnen, was man in Meißen spricht; als mir dasjenige abzugewöhnen, was ich vorhin schon gesprochen und geschrieben habe." G III, 583.
[96] G II, 201–202.
[97] G II, 413.
[98] G I, 525.
[99] G I, 644.
[100] G III, 801.

a tisztátalanságot és kétértelműséget.[101] Ha ez így lenne, veti ellen Gottsched, a dicséret nem a nyelvet, hanem az írókat vagy a kor erkölcseit illetné. Ugyanez a helyzet szerinte a francia nyelv állítólagos világosságával és hajlékonyságával, mivel a franciák között is vannak dagályos és mesterkélt stílusú írók. Az írásmód nem a nyelv sajátossága; minden nyelven lehet jól és rosszul írni.

A „Menage" szócikk jegyzetében a latin és az ófrank nyelv keresztezéséből származónak nevezi a franciát, szembeállítja a némettel mint szerinte tiszta és nagyobb múlttal rendelkező nyelvvel, és mindebből az utóbbi elsőbbségére következtet.[102] Leibniz *Collectanae etymologica*jára hivatkozva állítja, számos francia szó származik a németből, és elveti Menage felfogását, amely szerint nincs élő nyelv Európában, amely régebbi lenne négyszáz évesnél. Ulfilas (Wulfila) gót evangéliuma például közel ezernégyszáz éves, és ha ezt nem ismernénk el német nyelvűnek, vannak más, nyolc-kilencszáz meg ezer éves német nyelvű írások is. A német tehát hat-nyolcszáz év óta élő nyelv, ami egyedülálló Európában. A „Belleau" szócikk jegyzetében Gottsched ókori szerzők francia fordításait bírálja, és úgy véli, a német sokkal hajlékonyabb franciánál, és alkalmasabb a formahű fordításra.[103]

V. Károlytól rossz néven veszi, hogy – mint a „Charles" szócikkben Bayle által idézett P. Bouhours tudósít – a rendekhez franciául beszélt Brüsszelben. Ezt azzal magyarázza, hogy a császár az alattvalói számára legismertebb nyelven szólt, ami Németalföldön a francia. Csodálkozik a francia nyelv szépségéről és kiválóságáról szóló állításokon, mert kétszáz évvel ezelőtt ez a nyelv nagyon félszeg és furcsa volt. Szembeállítja egymással a legrégibb francia és német írásokat, és itt is az utóbbiaknak juttatja az elsőbbséget.[104] Emlékeztet XII. Károly svéd királyra, aki oly sokra becsülte az anyanyelvét, hogy a francia követek előtt is svédül beszélt.

A „Charles" („Carl der V.") szócikk jegyzeteiben Gottsched vitába száll a nyelvek tréfás rangsorolásáról Bayle által idézett anekdotákkal, amelyek többségében a német húzza a rövidebbet.[105] Bouhours szerint V. Károly állítólag kijelentette, hogy a nőkkel olaszul, a férfiakkal franciául, a lovakkal németül, Istennel spanyolul beszélne. Egy másik változatban a német a katonákkal, a francia a nőkkel, az olasz a fejedelmekkel, a spanyol az Istennel folytatott társalgásra alkalmas. Isten természetes nyelve a kasztíliai; a paradicsomban a kígyó angolul, az ember franciául, Isten spanyolul beszélt. A továbbiakban Bayle hivatkozik egy spanyol

[101] „[…] die Sprachen aber verhalten sich dabey ganz gleichgültig, und lassen sich brauchen, wozu man will." „Sie meynen, […] das Latein habe die garstigsten Ausdrücke leiden können; aber das Französische sey so keusch und ehrbar, daß es nichts schmutziges, keine Zoten, keine Unflätereyen, ja nicht einmal Zweydeutigkeiten dulden könne." G III, 94.

[102] G III, 384.

[103] „[…] da wir ihre Gedichte fast von Wort zu Wort, mit gleicher Kürze, Anmuth und Kraft, ja gar in demselben Sylbenmaße und Wohlklange, geben können, welches ein Franzose wohl muß bleiben lassen." G I, 520.

[104] „Die Schriften, die wir von ihren ältesten Scribenten haben, sind ja so lächerlich, daß man auch die heiligsten Sachen darinnen nicht ohne Lachen lesen kann, davon sie etwa reden oder handeln: dahingegen unsre deutschen Bücher von der damaligen Zeit viel erträglicher sind." G II, 142.

[105] G II, 142–143. Gottsched a „Bouhours" szócikk jegyzetében is bírálta a francia jezsuita német nyelvet és kultúrát leértékelő megjegyzéseit. G I, 645.

szerzőre, aki szerint Isten németül szólt, amikor Ádámot és Évát kiűzte a paradicsomból, mivel „Germani, inquit, non loquuntur, sed fulminant" [A németek, mondja, nem beszélnek, hanem mennydörögnek]. Egy másik változat szerint a spanyol a parancsolásra, az olasz a meggyőzésre, a francia a bocsánatkérésre alkalmas különösen. Ezért Istennek spanyolul kellett beszélnie, amikor megtiltotta az embernek, hogy egyen a gyümölcsből, a kígyó olaszul szólt Évához, hogy becsapja, míg Ádám franciául kért bocsánatot a vétkéért. Az anekdoták jelzik, Bayle törekedett szórakoztató elemek felhasználására a szócikkekben.[106] Gottsched nem érzékeli a történetek mulattató szerepét és topikus jellegét, és változatos érvekkel igyekszik cáfolni érvényességüket. Állításai igazolására idézi Grotius említett kijelentését és hivatkozik Leibniz-re.

Megkülönböztetett figyelmet szentelt XIV. Lajos korának és a francia költők sorsának. Míg Chapelain, Quinault és más közepes költők gazdag ajándékokban részesültek, a nagyokkal szerinte nem törődtek. Bárhogy büszkélkednek a franciák XIV. Lajos tudomány- és művészetpártolásával, ha nem lett volna Richelieu, Colbert és Louvois, keveset vagy semmit nem tudnánk Franciaország aranykoráról.[107] Gottsched kifogásolja azt is, ahogyan a francia költők dicsőítették XIV. Lajost. A „Charles" szócikkhez kapcsolódva megjegyzi, V. Károlynak több joga volt a spanyol történetírók magasztalására, mint XIV. Lajosnak a költők hódolatára.[108] Itt és másutt azt szeretné bizonyítani, hogy a francia viszonyok nem jobbak a németeknél.

A példák mutatják, Gottsched messzemenően elfogult volt az anyanyelve javára, és nyelvfelfogását következetesen alárendelte patrióta meggyőződésének. A jegyzetekben ma is helytálló megállapítások keverednek túlhaladott, szubjektív véleményt tükröző és a korabeli nemzetkarakterológiák topikus szemléletét visszhangzó megjegyzésekkel.[109] Számos további példa található arra, hogy a német szerző tudatosan törekedett Németország és a németek előnyös bemutatására és a külföld negatív Németország-képének cáfolatára.[110] Ez gyakran a franciákkal való összevetés keretében, az ő rovásukra történt. Úgy igyekszik bemutatni a tárgyalt témákat, hogy kedvezőbb színben tüntesse fel a németeket a franciáknál vagy legalább egyenrangúnak állítsa be velük. Az összevetés alapja a nyelven kívül a találmányok, a szokások, az erkölcsök, a divat, a tudósok és a tudományok. Az érvelésben nem ritka a tények mellőzése, saját felfogásnak megfelelő módosítása és szubjektív megítélése. A nemzeti identitás erősítése egyszerre cél és

[106] Az „Adam" és az „Eve" szócikkekben például Bayle megemlíti a rabbinikus írásmagyarázat néhány legendaszerű részletét, amelyekre a „roman", „beau conte" és „fable" fogalmakat használja. Hubert Bost: *Bayle calviniste libertin*. Vie des huguenots 88. Paris, Champion, 2021. 82–87. Vö. Kálmán Zsuzsa: *Bayle és az Ótestamentum*. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, Arany János Nyomda, 1934.

[107] „Hätten nicht ein Richelieu, ein Colbert, ein Louvois eine Zeitlang das Ruder in Händen gehabt; wir würden wenig oder nichts von den güldenen Zeiten in Frankreich gehört haben." G I, 521.

[108] G II, 148–149.

[109] Az európai nemzetkarakterológiák topikájához ld. pl., Tarnai Andor: *„Extra Hungariam non est vita…" (Egy szállóige történetéhez)*. Modern filológiai füzetek 6. Budapest, Akadémiai, 1969.

[110] A példákat ld. Lichtenstein, i. m., 140–149. Vö. Jean F. Goetinck: *Essai sur le rôle des Allemands dans le Dictionnaire Historique et Critique (1697) de Pierre Bayle*. Etudes littéraires françaises 22. Tübingen, Gunter Narr et al., 1982.

eszköz; a kultúrpatrióta küldetés és a felvilágosult program szoros kölcsönhatásban állnak.[111] A jegyzetek egy részének franciaellenes tendenciája párhuzamba állítható Gottsched *Agis* (1745) című tragédiájának némely részletével.[112] Ugyanakkor többször megjelenik a német viszonyok kemény bírálata is, mint például a külföldi személyek, tárgyak és szokások egyoldalú előnyben részesítése vagy túlzott dicsérete esetén. Itt háttérbe szorul a nemzeti hiúság és elfogultság, és világosan felismerhető a jobbítás szándéka. Gottsched patriotizmusa bizonyos tekintetben a XIX. századi nacionalizmusok irányába mutat, és egészen más jellegű, mint Bayle kozmopolita patriotizmusa,[113] aki hugenotta menekültként is ragaszkodott szülőhazájához, a királyi hatalom abszolutista koncepcióján nyugvó, monarchikus lojalizmust képviselte, ugyanakkor egyaránt bírálta XIV. Lajos háborús politikáját és a kálvinista ortodoxiát.

A *Dictionnaire* XVIII. századi folytatásai, Gottsched kiadásának utóélete

A *Dictionnaire*-t Bayle továbbfejleszthető munkának tekintette; az első kiadás 1274, az 1702-es második további 501, a végső változat összesen 2035 szócikket tartalmaz. 1830-ig összesen tizenkét kiadás látott napvilágot.[114] Az 1740-ig megjelent, egyre bővülő kiadások mellett a Gottsched-féle kiadás tágabb kontextusához és az enciklopédikus tudásformák történetéhez tartoznak a mű folytatásai és átdolgozásai a század második felében.[115] Az egyik folytatást Jacques Georges de Chaufepié, Hollandiában élő francia kálvinista lelkész és teológus készítette.[116] Őt a *Dictionnaire* amsterdami kiadója bízta meg az 1730-as években angol tudósok összefogásával készült, 1734–1741 között tíz kötetben megjelent átdolgozás új szócikkeinek fordításával és kiegészítésével.[117] A műben, amely 1750–1756 között jelent meg négy fólió kötetben, közel 2400 szócikk található.[118] Több mint hatszázat Chaufepié angolból fordított, 280-at átdolgozott és kiegészített, és mintegy ötszáz új szócikket írt. A kiegészítésekben többször bírálja az eredeti

[111] Daniel Fulda: „Position im Netzwerk der europäischen Aufklärung". In: *Gottsched-Handbuch*, i. m., 3–16, itt: 14–15.

[112] Martin Schneider: „Drama V: *Agis, König zu Sparta*. Ein Trauerspiel". In: *Gottsched-Handbuch*, i. m., 417–428, itt: 417.

[113] Bost, *Bayle calviniste libertin*, 341–355.

[114] Bost, *Pierre Bayle*, 396, 398, 628. 57. jegyz.; 463–464.

[115] Rolf Geissler: „Zu den Fortsetzungen von Bayles *Dictionnaire historique et critique* in der Aufklärung. Die Wörterbücher von Chaufepié und Marchand". In: *Beiträge zur französischen Aufklärung und zur spanischen Literatur, Festgabe für Werner Krauss zum 70. Geburtstag*. Schriften des Instituts für romanische Sprachen und Kultur 7. Szerk. Werner Bahner, Berlin, Akademie-Verlag, 1971, 121–140.

[116] *Nouveau Dictionnaire historique et critique pour servir de supplément ou de continuation au Dictionnaire historique et critique de Mr. Pierre Bayle*. 4 köt., Amsterdam, Z. Chatelain, 1750–1756. Példányai eljutottak Magyarországra is, így pl.: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, jelzet: Ga 2r 247 (2 példány); Somogyi-könyvtár Szeged, jelzet: I.B. 31.

[117] *A General Dictionary, Historical and Critical* […] *by* […] *John Peter Bernard,* […] *Thomas Birch,* […] *John Lockman* […]. 10 köt., London, G. Strahan és mások, 1734–1741. Az első angol nyelvű kiadás 1710-ben négy kötetben jelent meg Londonban. Vö. Richard R. Yeo: *Encyclopaedic Vision. Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2001.

[118] *Nouveau Dictionnaire historique et critique*. 4 köt., Amsterdam–La Haye, De Hondt, 1750–1756.

munka ateizmus felé mutató tendenciáit, síkra száll a kereszténység mellett, és megkísérli rehabilitálni Bayle fő kálvinista ellenfelét, Pierre Jurieu-t. Védelmébe veszi az ortodox kálvinizmust; filozófiai kérdésekben gyakran Bayle-lel szemben foglal állást. Chaufepié tudósi invenciója helyenként megközelíti Bayle-ét, de mint író és kritikus elmarad mögötte. Bonnegarde abbé 1773-ban elkészítette és kiadta Chaufepié munkájának kivonatát és kiegészítését négy kötetben, megszüntetve az eredeti szöveg differenciált tipográfiai tagolását.[119]

A másik folytatást Prosper Marchand, Amsterdamba áttelepült párizsi könyvkereskedő, a Hollandiában megjelenő *Journal littéraire* és Bayle válogatott leveleinek kiadója, a *Dictionnaire* 1720. évi kiadásának sajtó alá rendezője készítette. Marchand neve ismert a Rákóczi-kutatásban is: ő rendezte sajtó alá az *Histoire des Révolutions de Hongrie című*, hamis hágai nyomdahellyel Párizsban 1739-ben megjelent gyűjteményt, benne Rákóczi emlékirataival. A *Dictionnaire* új kiadásának előkészítésén Marchand közel negyven évig dolgozott; a kéziratot jegyzeteiből barátja, Jean-Nicolas-Sébastien Allamand állította össze és adta ki posztumusz 1758/59-ben két kötetben.[120] Bayle neve a címlapon nem szerepel. Marchand megtartotta a szócikkek szerkezetét, nagy mennyiségű új bibliográfiai adatot épített be, és feldolgozta a felvilágosult gondolkodás új forrásait. A kiadásban megnőtt a jegyzetek jelentősége, a lapszéli megjegyzések gyakran kommentárokká bővültek. A tárgyalás- és szemléletmód közel áll Bayle-éhez, de erősen jelen van a polémia a katolikus felfogással. A filozófiai nézetek reflektálása és megvitatása többnyire hiányzik, a stílus száraz, nehézkes. Visszatérő motívum Voltaire történelemábrázolásának bírálata. A kiadás élénk érdeklődést keltett, német folyóiratokban is recenzeálták.

Mindkét említett folytatás figyelemreméltó helyet foglal el a *Dictionnaire* recepciójában és a század enciklopédia-irodalmában, bár egyik sem közelíti meg az előkép formátumát és jelentőségét. Bayle elsődleges filozófiai célkitűzése és munkájának harci eszköz-jellege mindkét esetben a háttérbe szorult. A két példa mutatja, az ötven évvel korábban kidolgozott módszer és forma a megváltozott feltételek között megismételhető volt ugyan, de problematikussá és részben túlhaladottá vált.

A folyamat következő állomását jelzi François-Marie de Marsy költő, fordító, Rabelais művei sajtó alá rendezőjének nyolckötetes átdolgozása.[121] Az első négy kötet 1755-ben, a második négy jelentős késéssel, 1770-ben jelent meg, név nélkül, tizenkettedrét formátumban. A késés oka, hogy 1755-ben a párizsi parlament elítélte a gyűjtemény megjelent részét, és Marsyt néhány hónapra a Bastille-ba

[119] *Dictionnaire historique et critique, ou recherches sur la vie, le caractère, les moeurs et les opinions de plusieurs hommes célèbres; tirées des dictionnaires de Mrs. Bayle et Chaufepié: ouvrage dans lequel on a recueilli les morçeaux les plus agréables et les plus utiles de ces deux auteurs; avec un grand nombre d'articles nouveaux et de remarques d'histoire, de critique et de littérature; pour servir de supplément aus différents Dictionnaires Historiques*. 4 köt., Lyon–Paris, Barret – Delalain, 1771.

[120] *Dictionnaire historique, ou mémoires critiques et litteraires* […]. 2 köt., La Haye, Pierre De Hondt, 1758–1759.

[121] *Analyse raisonnée de Bayle ou abrégé méthodique de ses ouvrages et particulièrement de son dictionnaire historique et critique* […]. 8 köt., Londres [Paris], s.n., 1755–1770.

zárták. Mivel Marsy 1763-ban elhunyt, a munka második felét Jean-Baptiste-René Robinet, természettudós, fordító, az *Encyclopédie* munkatársa fejezte be és adta ki. Marsy erősen redukálta és módszeresen újrakonstruálta a *Dictionnaire*-t. Az első kötet előszavában részletesen bírálja az eredeti mű felépítését, és indokolja a saját eljárását. Eszerint átrendezte a szócikkeket, válogatott közülük, és leegyszerűsítette a szerkezetüket: a főszöveget összevonta a megjegyzésekkel, az utóbbiakat rövidítette vagy elhagyta; a stílust igyekezett egységesíteni. A betűrendet figyelmen kívül hagyva a szócikkeket több nagy, egymást részben átfedő tematikus csoportokra osztotta és számozott paragrafusokra tagolta. Az ötödik kötet előszava részletesen ismerteti Bayle életrajzát és munkásságát. Az új szerkezet és tárgyalásmód megszünteti a *Dictionnaire* egyik alapvető funkcióját: az olvasó ösztönzését a szövegek közti állandó mozgásra és a folyamatos gondolkodásra.

A szaklexikon típusú, átszerkesztett átdolgozás tipikus példáit képviselik a Gottsched-féle kiadás alapján készült tematikus válogatások a század utolsó negyedéből. Egy, a fordító és az összeállító megnevezése nélkül kiadott gyűjtemény első kötete a vallással, a második a görög és latin költőkkel kapcsolatos szócikkek átfunkcionalizált, kivonatos átdolgozását tartalmazza.[122] Az alcímek szerint az első kötetet a teológusoknak, a másodikat a költészet barátainak készítették. Az utóbbiban összesen 47 szócikk található. Az 1779-ben és 1780-ban megjelent köteteket Ludwig Suhl, a lübecki Katharineum rektorhelyettese, városi könyvtáros, szabadkőműves, a lübecki felvilágosodás jelentős alakja állította össze.[123] Gottsched kiadását lényegében csupán nyersanyagforrásnak tekintette, Marsy-hoz hasonlóan megszüntette a szócikkek főszövegre és megjegyzésekre tagolását, a lapszéli utalások – ugyanúgy, mint Gottsched kiadásában – hiányoznak. A szövegközti forráshivatkozásokat és a hosszabb idegen nyelvű idézeteket Suhl áthelyezte a lapalji jegyzetekbe, amivel könnyebben kezelhetővé tette a gyűjteményt. Ugyanezt segítette a kisebb formátum és az egyhasábos tördelés.

Gottsched kiadásának XVIII. századi recepciótörténete ezzel nem ért véget: Ludwig Heinrich Jakob, 1787–1791 között a hallei egyetem filozófia professzora, Kant tanainak népszerűsítője 1797-ben megjelentette a filozófiai szócikkek kivonatos átdolgozását, két kötetben.[124] Az első kötet az A-tól K-ig, a második az L-től Z-ig terjedő szócikkeket tartalmazza, összesen 136 szócikket. A forráshivatkozásokat Jakob Suhlhoz hasonlóan lapalji jegyzetben, a megjegyzéseket a főszöveg

[122] *Historisch-kritisches Wörterbuch im Auszuge neu geordnet und übersetzt. Erster Theil für Theologen*. [Vál., kiad. Ludwig Suhl], Lübeck, Christian Gottfried Donatius, 1779; *Historisch-kritisches Wörterbuch. [Zweiter Theil] für Dichterfreunde*. [Vál., kiad. Ludwig Suhl], Lübeck, Christian Gottfried Donatius, 1780. A második kötet példánya: SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár, jelzet: XB 21628.

[123] A XVIII. századi recepció további részleteihez ld. Anton Matytsin: „The Many Lives of Bayle's *Dictionnaire historique et critique* in the Eighteenth Century". *Libertinage et philosophie à l'époque classique (XVIe–XVIIIe siècle)*, La pensée de Pierre Bayle, 14. sz., 2017. 29–45.

[124] *Peter Baylens Philosophisches Wörterbuch oder die philosophischen Artikel aus Baylens Historisch-Kritischem Wörterbuche in deutscher Sprache abgekürzt und herausgegeben zur Beförderung des Studiums der Geschichte der Philosophie und des menschlichen Geistes*. Vál., kiad. Ludwig Heinrich Jakob, 2 köt., Halle–Leipzig, Johann Gottfried Ruff, 1797.

után, egyhasábos tördelésben helyezte el. Az előszóban a könnyebb kezelhetőségre hivatkozva indokolja a kivonat elkészítését, jellemzi Bayle módszerét, és példának nevezi a filozófiai kritika területén. Jelzi, a filozófiai tárgyú szócikkek mellett felvette a filozófiai-teológiai jellegűeket is, majd utal Chaufepié és Suhl kiadásainak hiányosságaira. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nem filozófiai tartalmú szócikkek jegyzeteit és magyarázatait bedolgozta a kivonat megfelelő helyeire, a már nem olvasott szerzőkkel, különösen a Moréri-féle szócikkekkel kapcsolatos helyesbítéseket azonban elhagyta vagy jelentősen lerövidítette. A kronológiával vagy más, jelentéktelennek látszó dolgokkal kapcsolatos megjegyzéseket helyenként megtartotta. Ugyancsak megtartotta és az eredeti nyelven közölte az idézetek túlnyomó többségét, felvett némely elavultnak látszó felfogáshoz kapcsolódó exkurzusokat, de Chaufepié kiegészítéseit elhagyta. Végül közli, a fordítást összevetette az eredetivel, szükség esetén javította, a régies mondatszerkezeteket igyekezett kerülni, és figyelt a gondolatok érthetőségére.

Összegezve: a német Bayle-kiadás, annak kontextusa és utóélete mintegy kicsiben mutatja az enciklopédia-műfaj átalakulását a XVIII. század második és harmadik harmadában. Gottsched a korábbinál nagyobb mértékben az irodalomkritika és a polémia terepévé tette a műfajt, felhasználta poétikai elveinek, esztétikai felfogásának és a német irodalomról vallott nézeteinek érvényesítésére, miközben határozottan képviselte saját nyelvkoncepcióját és patrióta meggyőződését. A *Dictionnaire*-hez hasonlóan a német kiadás is kollektív munka eredménye, amely messzemenően megtartotta az eredeti mű rendszerét, a szövegek előítélet- és dogmaellenességét, szubverzív karakterét, és előre vetítette az *Encyclopédie* szerkesztőinek és szerzőinek szabad véleménynyilvánítását. Az új jegyzetek jelentősen megnövelték a szócikkek tagoltságát és kritikai potenciálját, ugyanakkor gyakori bennük az elfogult, téves, helyenként képtelen vagy abszurd vélekedés. A kiadás jelzi a folyamatot, melynek során a század közepétől megszaporodtak a *Dictionnaire* fordításai, átdolgozásai, továbbfejlesztett és redukált változatai, megtöbbszöröződött a *dictionnaire*-ek, *Wörterbuch*-ok és lexikonok száma, különféle típusok és altípusok alakultak ki, és megkezdődött a műfaj elmozdulása a tárgyi tudást középpontba állító, polémiáktól mentes szaklexikonok és egyetemes enciklopédiák felé. Az 1779/80-as és 1797-es kivonatos átdolgozások – némi megszorítással – párhuzamba állíthatók az *Encyclopédie* köteteinek tematikus átcsoportosításával létrejött, a pozitív ismeretek tárházának szimbólumává vált Panckoucke-féle *Encyclopédie méthodique* megfelelő darabjaival.

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet
tuskes.gabor@htk.elte.hu